

ВИХОВАННЯ МАЛИХ ДІТЕЙ ТА ДОГЛЯД ЗА НИМИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН VI-XIII СТОЛІТЬ

Вивчення історії виховання дітей давніх східних слов'ян ускладнюється малою кількістю писемних джерел, тому до давніх періодів виховання зверталось не так багато дослідників. Частково виховання дітей у східних слов'ян V–XIII ст. розглядається у працях Є. І. Сявавко «Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку» (1974), «Українська етнопедагогіка» (2002), С. Д. Бабишина «Школа та освіта Давньої Русі» (1973), в «Антології педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв.» (1985), укладеній С. Д. Бабишиним і Б. М. Митюровим, у підручнику «История педагогики» Д. І. Латишиної (1998). Єдине поки що дисертаційне дослідження Т. В. Дяченко (2002) присвячене формуванню картини світу у дітей давніх східних слов'ян.

Реконструювати процес виховання малих дітей у давніх слов'ян можна на підставі інтеграції різних наук, насамперед, археології та етнографії, а також фольклору, частково писемних пам'яток, історії культури. Поєднання археології та етнографії зумовлене тим, що ці науки відтворюють історію народів, які не мають писемної традиції. Для них найважливішим джерелом є речові пам'ятки.

На ранніх етапах життя виховання дитини обмежувалося сім'єю. У східних слов'ян уже з VIII–IX ст. основним типом сім'ї була мала сім'я, яка складалася з батька, матері та дітей, що не вступили в шлюб, а також людей похилого віку.

У слов'ян, як і у всіх інших народів світу, основними вихователями малих дітей були матері, старші діти (насамперед сестра), а також старі люди – дідусі й бабусі, яких називали пестунами дітей, тобто вихователями за давньоруською термінологією [34, т. II, с. 1789]. Фізичний контакт батьків із маленькими дітьми у більшості традиційних суспільств був незначним, хоча в моногамних сім'ях і, передусім, з віком дитини він збільшувався. У багатьох народів, зауважує І. С. Кон, і до сьогодні існують суворі правила уникання, які обмежують контакти між батьком і дітьми, і роблять

їх стосунки надзвичайно стриманими, суворими, без виявлення ніжності [17, с. 230].

Обмеження у спілкуванні батька з малими дітьми зумовлювалося ще й тим, що чоловіки, крім землеробства, ще й полювали. Мешкали всі члени сім'ї переважно в однокамерному житлі, а запах малої дитини, особливо грудної, був настільки сильним, що при тісному спілкуванні батька з дитиною полювання не приносило результатів, оскільки тварини здалеку добре чули різні запахи. Матері з малими дітьми відводилася дальня від входу частина помешкання, чоловіки знаходилися біля входу.

У статті спробуємо визначити окремі сторони виховання малої дитини періоду баяння – від народження до двох років.

Народження дитини було важливою і радісною подією в житті родини. За народним висловом діти – Божа благодать. «Сын да дочь – день да ночь, и сутки полны», «Счастлив отец в сыновьях, а мать – в дочерях», – говорять народні прислів'я, записані А. Коринфським у XIX ст. [29, с. 543].

В українців та росіян (зокрема у Курській губернії) XIX ст. першою пелюшкою для хлопчика була сорочка батька, а для дівчинки – матирина [22, с. 266; 36, с. 30].

Після народження дитині давалося ім'я. Як давні східні слов'яни називали своїх дітей, дізнаємося завдяки археологічним пам'яткам – берестяним грамотам, написам на побутових речах, а також писемним джерелам. Так, новгородські берестяні грамоти XI–XII ст. ознайомлюють нас із такими чоловічими іменами: Мина, Нежать, Будоть, Боян [40, с. 37], Житобуд, Негорад, Добромисл, Доброжит, Животок, Хомуня, Дрозд [41, с. 50], Завид [42, с. 47], Милята [43, с. 45], Прокош, Кулотка, Тимоща, Лазовка, Твердята, Зуберь, Влотька, Носок, Полочек, Домослав, Жизномир, Микула, Жировит, Стоян, Проша, Богша (Богуслав), Милята, Братята, Нежил, Радил, Гавко, Мирошка, Домажир [44,

с. 161–232] та ін. Гуслі Новгороду (XI ст.) підписані іменем «Словіша» [41, с. 50], на глиняному посуді кінця XI – початку XII ст. із Старої Рязані нашкрябане ім'я «Богунка» [27, с. 317].

Жіночих імен на берестяних грамотах трапляється набагато менше. Так, на одній із них є ім'я «Нежка» [42, с. 47]. Жіночими іменами позначені окремі пряслиця. Одне з перших «підписаних» пряслиць знайдено під час розкопок у Києві у 1885 р. Б. О. Рибakov розшифрував напис як «Потворин пряслень», тобто пряслице належало Потворі. На іншому пряслиці із Вишгорода (1937 р.) напис прочитаний як «Іуліана» [32, с. 197, 201]. У 1968 р. під час розкопок Старокиївської гори виявлене пряслице з ім'ям «Янка» [10, с. 398]. У Любечі знайдено пряслице з іменем «Нежила» [1, с. 303]. З Літопису Руського дізнаємося такі жіночі імена: Рогнеда, Передслава, Премисла (дружина і доньки Володимира) [20, с. 48].

Як вважає Г. С. Лозко, інколи дітям давали імена померлих предків. Так предок не залишав свій рід назавсім, а йшов у потойбічний світ за «новим тілом» і повертався до життя через лоно жінки [21, с. 140].

За етнографічними матеріалами XIX ст. у перші дні життя дитини відбувалося перше купання, яке мало медико-профілактичне призначення, однак супроводжувалося обрядовими діями. Насамперед, у воду для купання кидали ароматні квіти і трави, зокрема, хлопчику – гілочку дуба (щоб був міцним), барвінок (щоб довго жив), дівчинці – ромашку (щоб рум'яна була), калину (щоб красна була), гілочку вишні (щоб гарна була) і под. Могли класти хліб, наприклад, хлопчику – яре жито, дівчинці – яру пшеницю [4, с. 2], а також мед, яблуко тощо [11, с. 74]. П. Чубинський звернув увагу на те, що під час першого купання дитину зв'язували «матками», тобто коноплею із насінням, бо якщо зав'яжуть «полоскунами» (коноплею без насіння), то вона буде безплідною [38, кн. 2, с. 63]. Коли дитину після купання (не тільки першого) обливали водою, то примовляли: «Вода текучая, Дитя растучее. С гуся вода, С тебя худоба! Вода книзу, А дитя кверху!» [9, с. 24]. Таке примовляння подібне до давніх замовлянь.

Зазвичай, після народження пару днів дитина була біля матері, а на третій відбувалося ритуальне вкладання в колиску [22, с. 277; 21, с. 317].

Колиска має давнє походження. М. Мельников, досліджуючи виникнення і розвиток дитячого фольклору, зауважує, що ще в давні часи люди підмітили, що дитина швидко засинає у дорозі, під час ритмічних рухів, покачуванні. Ці спостереження зумовили створення інструменту покачування – колиски [25, с. 19]. На давність походження колиски звертає увагу і М. Сумцов: «Малорусская колыска, как и колыбель великорусских крестьян, отличается характером первобытной простоты. Это деревянный ящик, внизу обтянутый полотном, привешенный на четырех веревках к потолку на крючке или гвоздях. Появление такого рода колыбели может относиться к праславянскому времени, судя по тому, что слова колыбель, колыска встречаются у всех славян в значении именно детской колыбели» [35, с. 405]. Можна впевнено стверджувати, що колиска існувала у східних слов'ян у VI–XIII ст.

Типовою для всіх східнослов'янських народів була підвісна колиска, яка у росіян називалася «люлька», «зыбка» (від давньоруського «зыбаться» – колебать, дрожать [33, с. 430]), «колыбель», у білорусів – «колыбка» [6, с. 434].

Дослідники різних років і століть О. Малинка [22, с. 277], К. Зеленін [15, с. 327], Є. Бломквіст [6, с. 434] однаково описують давню колиску: це невисокий ящик без дна, з тонких дерев'яних планок, інколи зігнутий із луба, або просто рамка, збита з чотирьох палок; на раму нашивалося полотно, причому не дуже натягувалося, щоб утворилася порожнина як мішок, куди і клали дитину. Знизу від люльки могла спускатися петля для того, щоб мати могла ногою колихати колиску, якщо її руки були зайняті якою-небудь роботою. Г. Лозко додає, що колиски робили із «співучого дерева» – клена, ясена, калини [21, с. 317].

Зразки російського, українського фольклору, зібраного у XIX ст., підтверджують існування саме підвісного типу колиски: «Вот тут колыбель На высоком крюку; Крюк золотой, Ремни бархатные, Колечки витые, крюки золотые» [9, с. 11], «...Колыбель хороша... Кольцы, пробойцы серебряные, Крюк золотой, ремни шелковые», «Э-э-э, люлечка, Шовковы вервички, Малеваны бильца» [31, с. 300, 303], «...А его ли колыбель Во высоком терему, В шитом-браном пологу» [8, с. 447].

Підвісна форма колиски давніша за стоячу.

Як зауважував М. Сумцов, вона розвинулася з мішка або шкіряної сумки, в якій жінки первісних народів носили дітей під час роботи чи пересувань (подорожей) та існувала у різних народів світу. Така колиска є інтернаціональним побутовим явищем [35, с. 406].

У колиску, щоб дитина спала спокійно, клали різні речі – обереги: гребінець, веретено [15, с. 328], хліб (як знак життя і добробуту), ніж (як охорона від злих сил) [4, с. 1; 11, с. 70; 18, с. 61]. М. Сумцов наголошував, що у старі часи навіть у дворянських родинах дотримувалися давніх звичаїв та клали в колиску хлопчика маленький лук і стрілу, а в колиску дівчинки – пряслице [35, с. 406]. Аналогічні дії були властиві багатьом народам світу.

Вірогідно, у давніх східних слов'ян і сама колиска оздоблювалася оберегальною символікою. Зразок колиски ХІХ ст. з охоронною язичницькою символікою можна побачити на фотографії, яка розміщена у книзі А. К. Чекалова «Народная деревянная скульптура русского Севера» (М., 1974). На ній зображені сонячні знаки й схематична людська фігура з піднятими до неба руками. Сонце показано в трьох позиціях, але досить незвичних. Середня позиція, яка завжди на різних предметах розміщувалася вище крайніх, що завжди знаходилися нібито в зеніті, тут, навпаки, опущена – сонце спускається нижче лінії горизонту, яка позначена двома сонцями: одним, що сходить, і другим, яке заходить. Тобто орнаментальні обереги колиски розраховані на нічний час, коли всі у помешканні сплять і нікому наглядати за дитиною. Тому тут і підкреслене існування сонця в світовій системі навіть вночі, коли воно не світить людям, коли воно, за давніми віруваннями, перебуває у своїй підземній течії від заходу до сходу. Як бачимо, охоронні солярні знаки наносилися на колиску ще й у ХІХ ст., що говорить про тривалість давніх вірувань.

У росіян, українців і білорусів у ХІХ ст. існувало повір'я, що не можна качати порожню колиску, бо дитина буде хворіти чи помре [37, с. 86], або дитина буде страждати безсонням [15, с. 329]. К. Д. Зеленін повідомляє, що в північноруських губерніях слідкували за тим, щоб колиска не залишалася непокритою: вважалося, що тоді в неї може забратися дух, який злякає дитину [15, с. 329]. Остерігалися, щоб місяць не світив на сплячу

дитину, бо вона може захворіти. Вірування про негативний вплив місячного світла на людину спільне у всіх слов'ян, зауважує З. Є. Болтарович [7, с. 23].

З ростом дитини, крім колисок, у житлі давніх слов'ян з'являлися і спеціальні дитячі меблі. До найпоширеніших і найдавніших відносять сиділки і стоялки [3, с. 4].

Сиділкою користувалися для того, щоб навчити дитину сидіти. У росіян ХІХ ст. вона називалася «седухой», «седулкой», «сиделкой», «дуплиянской», в українців – сидячкою, сидушкою. Є. Е. Бломквіст так описує виготовлення сиділки: обрубок колоди довжиною близько 40 см видовбували з одного кінця до середини і вирізали стінку з одного боку, утворюючи своєрідне крісельце. Щоб дитина не випала, через кути стінок біля вирізу через невеличкі отвори пропускали горизонтальний прут – «запор». Сиділку, зазвичай, ставили на лавку, до запору прив'язували іграшки, щоб дитина гралася і не заважала матері працювати, за спинку дитини клали що-небудь м'яке, щоб вона не вдарилася об сиділку потилицею. Сиділку виготовляли відповідно росту дитини, щоб вона, сидячи в ній, могла вільно класти ручки на край душла, а ніжками спиратися на лавку, на якій стояла сиділка. Інколи обрубок видовбували повністю, залишаючи тільки дно, а для сидіння вставляли посередині дощечку-лавочку [6, с. 434–435].

Більш поширеними були стоялки («стояки», «стояны», «стоячки», «стоюшки», «стоюнки», «стойки» – у росіян, «садибки» – у білорусів), які використовувалися для дітей до року життя. Стоялки – це дві дошки, з'єднані чотирма стоячками, висота яких доходить до грудей маляти. У верхній дошці вирізався круглий отвір, куди ставили дитину, зрізали кути, відшліфовували поверхню, щоб дитина не загнала скалку, отвір обкладали м'якою матерією. Інколи це пристосування було комбінацією сиділки і стоялки. Для цього використовували душлистий обрубок дерева і на середині висоти в одній із боків прикріплювали дощату лавочку, яка займала половину перерізу. Так мала дитина, заморившись стояти, могла присісти відпочити. А потім знову встати, хапаючись ручками за верх края душла.

Є. Бломквіст зазначає, що інформація про широке застосування у минулому різноманітних

сиділок і стоялок є в літературі про росіян, українців і білорусів, а також в удмуртів, комі, пермяків, карел, естонців [6, с. 436]. Їх використання українцями наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчив і Марко Грушевський [13, с. 83, 91].

За етнографічними матеріалами, коли мала дитина починала ходити, хто-небудь повинен був узяти ніж і зробити ним такий рух, який імітував розрізання чогось на підлозі, між ніжками дитини. К. Д. Зеленін називає цей обряд розрізанням «пута», після якого дитина повинна швидко навчитися ходити. Якщо дитина довго не починала ходити, її брали за руки і вели полем, причому на кожному кроці сипали конопляне сім'я [15, с. 330].

Український дослідник XIX ст. І. Беньковський звернув увагу на те, що у народі побутувала думка, що дитині з голови не можна ні згрібати, ні зчесувати «тименюху», вона повинна сама поступово сходити, від зчесування або зішкрябування дитина може стати тупою, «тупоумною», нерозвиненою [4, с. 3].

У той же час кожна дитина мала власний гребінець для розчісування волосся. Гребінці є найпоширенішими знахідками – предметами особистої гігієни у східних слов'ян VI–XIII ст., якими користувалися дорослі і діти. Прямим свідченням про користування ними дітьми у давні часи є, зокрема, кістяний гребінець, виявлений у дитячому похованні черняхівської культури біля с. Чернолив-Руський (Чернопільська обл.) [12, с. 281]. За віруваннями давніх народів супроводжувальний поховальний матеріал містив ті предмети, якими людина користувалася у житті і які їй знадобляться в іншому світі.

У давні часи немовля завжди годували груддю, а також, як і у всіх інших народів [26, с. 100], з перших днів докормлювали, як зауважує Д. К. Зеленін, за допомогою «соски» і «ріжка». Давньою соскою був пережований матір'ю хліб, загорнутий у шматок рідкої матерії, який засовували в рот маляті. Ріжок – це порожній коров'ячий ріг з попередньо розм'якшеним у солоній воді коров'ячим соском, натягнутим на тонкий кінчик [15, с. 329; 19, с. 104]. У ріжок наливали коров'яче молоко, часто розбавлене водою, або квас, якщо молока не було. Такі ріжки існували ще у першій половині XIX ст.

З шести місяців малу дитину пригодовували

й кашами [15, с. 329; 23, с. 19]. У період VI–XIII ст. слов'яни знали різні види каш – із жита, пшениці-двозернянки, вівса, проса, гречки, бобів, гороху, сочевиці [19, с. 50; 2, с. 221; 14, с. 15 та ін.]. Ці назви є спільними для слов'янських мов, що засвідчує те, що вони існували задовго до V–VI ст., тобто до часу остаточного розселення слов'ян та поділу на східних, західних і південних.

За інформацією етнографів XIX ст., у народі побутувала думка, згідно з якою до року дитині не можна давати їсти рибу, бо довго не буде говорити, а також горохової каші, бо буде гаркавити [4, с. 2]. Вірогідно, якогось чіткого режиму у годуванні дітей не було. Відома американська дослідниця XX ст., етнограф М. Мід, спостерігаючи за давніми народами на Самоа, зазначала, що дітям давали їсти кожного разу, як тільки вони починали плакати, не роблячи ніяких спроб встановити точний розпорядок годування [26, с. 100]. Ймовірно, саме так було й у давніх слов'ян.

Для малих дітей самі батьки, а також ремісники, виготовляли іграшки-брязкальця, тобто іграшки, які при струшуванні видавали звук (російською – «погремушка»). Найдавнішим керамічним брязкальцем-іграшкою, виявленим археологами і виготовленим на території України приблизно наприкінці I тис. н.е., вчені вважають керамічне брязкальце, що зберігається в Національному музеї України. Воно досить велике, овальної форми, темного кольору [28]. У давніші часи брязкальця мали культове призначення, відганяли від людини злі духи. В епоху середньовіччя вони вже використовувалися як дитячі іграшки.

До дитячих іграшок східних слов'ян X–XIII ст. належать брязкальця яйцеподібної форми, виявлені у Вишгороді, Галичі, Воїні [3, с. 6; 28, с. 65], Новгороді, Рязані, Пскові, Твері [5, с. 46], а також брязкальця у вигляді пташок [30, с. 231].

Етнографічні матеріали засвідчують, що простішими у виготовленні були різноманітні брязкальця, які робилися з підручних матеріалів і, зрозуміло, до нашого часу не збереглися. Про них, зокрема, повідомляє один із авторів журналу «Киевская Старина» початку XX ст. із Чигирина, який обмежився ініціалами М. Г. (Дослідниця Н. С. Побірченко вважає, що це може бути Марко Грушевський). Так, він описує торохтельце (торохтильце, таракотильце) для малих дітей із

гусячого горла: «Така вона як хрящик, довга и дудочкою діло. За одного краю товща, а з другого тонча. Вкинуть у неї сухий горох – 2–3 горошинки. Тоді ту дудочку зігнуть у бублик, тай покладуть на комини, щоб зисохлась. Як засохнеться через день-два, тоді беруть у руки і тарахкотять». Інше «торохтєло» виготовлялося із кабанячого пузиря, в якому зав'язували дірочку і через очеретину (дудочку) вкидали кілька горошин. Після того, як пузир висохне, брали в руки за дудочку і торохтіли: «більші діти бігають, радіючи, що торохтять, а менші, сидячі торохтять» [24, с. 51–52]. Подібні іграшки для малих дітей батьки робили і в ХХ ст., зауважує письменник, етнограф В. І. Белов (Лад: Очерки о народной эстетике. – М., 1982). Гуси, качки, свині, корови з давніх часів були домашньою худобою у слов'ян, тому можна припустити, що подібні іграшки робилися й східними слов'янами VI–XIII ст.

Справжньою карою для матерів і сьогодні є безсоння у малих дітей, поєднане з криком, плачем, судомами. Для їх подолання давні слов'яни використовували різні засоби, переважно заговори (замовляння) від хвороб, цілющі трави, забобонні обряди. Деякі з них збереглися й до початку ХХ ст.

За давніми уявленнями, збудниками дитячих хвороб вважалися демонічні істоти. Людськими рисами наділялися «плакса», «крикса», «родимчик». У віруваннях росіян арсенал таких істот був дещо ширшим. Тут діяли «ревун», «щекотун», «полуношница». Персоніфікація їх рельєфно виявляється в одному із способів лікування, поширених у Вологодській губернії. Для лікування «полуношницы», наприклад, у колыску клали іграшку, дівчинці – прятку, хлопчиків – лук зі словами: «Вот тебе, полуношница-щекотунья, дело и работа, а ребенка не шевели ни во дни, ни с ночи, ни в какие часы» [7, с. 29]. Як відомо, саме замовляння є найдавнішим видом фольклору.

З. Є. Болгарович, аналізуючи народну медицину українців, наводить різноманітні приклади примовок від «крикливиць», «неспячок», «полуношниц», які побутували й у білорусів та росіян. Так, у Тульській губернії примовляли: «Зоря-зоряница, Красная девица. Возьми от младенца (имя) крик, А ему дай некрик», в Одеській області: «Добрый день, дубочки – голубочки. У вас дочки (або сини), а в мене синочки. Натє вам плаксивиці, крикливиці. Дайте нам сонливиці,

дрімливиці» [7, с. 144, 145], також українці примовляли: «Гора з горою, камінь з травою, риба з водою! Як камінь закаменів, так щоб крикливиці заніміли!» [38, с. 104]. На їх давність указує звернення до природних явищ та наділення їх людськими рисами. Природа у свідомості давньої людини була більш могутньою, життя людини залежало від неї, а не навпаки, тому у замовляннях і зображувалося більш значуще, могутнє, впливове.

Частими у замовляннях є звернення до дубу і берези – дерев, яким поклонялися слов'яни VI–XIII ст. і які часто згадуються у різноманітних обрядах аграрного календаря та у давньоруському фольклорі. Українці, зокрема, застосовували такі: «Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дубе і березо, шуміть та густі, а рожденному, хрещенному рабу Божому Івану спать та рости!» [38, с. 101]; «За морем два дуба: давайте побратаємось, давайте посватаємся: у мене син, у вас дочка, – нате вашій дочці крикливиці, а моєму народженому сину Івану дайте сонливиці! Дим димище, сволок сволочище, слиж слижище, – нате вам крикливиці, а дайте народженому Івану сонливиці!..» [38, с. 103].

Відголосок давнини помітно відчутний у замовляннях, яке побутувало у Хмельницькій області: «Добрый вечер вам, плаксивиці, Просяты крякавки на вечерниці. Ідіть собі, де люди не ходять, Де вітер не віє, де сонце не гріє» [7, с. 146]. В останніх фразах йдеться, як бачимо, про світ мертвих. Дослідниця українських замовлянь М. О. Новикова зауважує, що чим давніша та чи та культура або її етап, то частіше зображується неживе, мертво, або «космічне», більш триваліше; мертвий могутніший від живого: духи предків забезпечують добробут своїм нащадкам, а не навпаки [38, с. 9–10].

У змісті багатьох замовлянь, зібраних етнографами у ХІХ ст., кури повинні були прийняти дитячі хвороби, що також засвідчує їх давність, оскільки курка є традиційною жертвою-замінником у багатьох народів світу. Зокрема, І. Іванов описує звичай, що існував у Харківській губернії у ХІХ ст.: дитину, яка страждала на безсоння, треба було понести ввечері, коли зайде сонце, а потім зранку до сходу сонця до курей на сідало, потримати її над сплячими курми і три рази промовити: «Кури, куриці! Прийшли ми до вас на вечерниці; нате вам ночниці і крикливиці, і плаксивиці, і ночні і денні, і подумані і погадані, і

наслані і наспані, і з'їдені, – зузультясті, попелюхасті, і чорні і білі, і рябі: на ваші, кури, очищі нате вам ночниці». Тримаючи дитину над курми, могли промовляти і таке: «Як піду я в ліс, а в лісі зміївна, а в неї син Максим, а в мене син (ім'я); ми-ж покумимся, ми-ж посестримось. Зміївно, зміївно! Візьми у мого сина (ім'я) мишниці, і ранні і пізні, і нічні і полуночні, і зоряні, і вечірні!». Так треба було робити три дні підряд, «три зорі ранніх і три вечірніх», і безсоння пройде [16, с. 737–738].

На давність цих замовлянь вказує ще одна особливість – час самого ритуалу. Ніч могутніша і архаїчніша за день у міфологічному мисленні, є первіснішою. В усіх міфосюжетах про створення світу первинний стан буття, хаос описується як світовий Морок, темрява. Крім того, ніч (передранкові години «до третіх півнів»), за медичними показниками є найкритичнішою смугою для організму людини, як для загострення хвороб, так і для змін на краще. З іншого боку, передранкова і пізньовечірня доба – це час для найбільшого нагромадження соків і цілющих властивостей у рослинах.

Отже, на підставі різних джерел – археологічних, етнографічних, історичних, фольклорних – можна в загальних рисах відновити картину виховання малої дитини на етапі баяння (від народження до двох років) та догляду за нею у східних слов'ян VI–XIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Археология Украинской ССР : в 3 т. – Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / [отв. ред. В. Д. Баран]. – К. : Наукова думка, 1986. – 575 с.
- Баран В. Д. Давні слов'яни / Баран В. Д. [3 том 15-тимного видання «Україна крізь віки»]. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.
- Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша половина XIII ст.) / Бабишин С. Д. – К. : Вища школа, 1973. – 88 с.
- Беньковский И. Поверья и обрядности родин и крестин / И. Беньковский // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 10. – Отд. 2. – С. 1–3.
- Блинов Г. Чудо-кони, чудо-птицы. Рассказы о русской народной игрушке / Блинов Г. – М. : Детская литература, 1977. – 191 с.
- Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. – М. : АН СССР, 1956. – С. 3–458.
- Болтарович З. Є. Народна медицина українців / Болтарович З. Є. – К. : Наукова думка, 1990. – 231 с.
- Буслаев Ф. Хрестоматія. Памятники древней русской литературы и народной словесности с историческими, литературными и грамматическими объяснениями и с словарем. Для средних учебных заведений / Буслаев Ф. – Изд. 7-е. – М. : Тип. Г. Лис-снера..., 1898. – 480 с.
- Великорусс в своих песнях, обрядах, обычаях, верованиях, сказках, легендах и т.п. / Материалы собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном (Т. 1. – СПб : Изд. Императорской академии наук, 1898.) – М. : Советская Россия, 1989. – 160 с.
- Высоцкий С. А. Памятники эпиграфики, нумизматики и сфрагистики / С. А. Высоцкий // Новое в археологии Киева / [ред. кол. П. П. Толочко (отв. ред.), С. А. Высоцкий, Я. Е. Боровский]. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 379–450.
- Гаврилук Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев) / Гаврилук Н. К. – К. : Наукова думка, 1981. – 280 с.
- Герета И. П. Новый памятник Черняховской культуры / И. П. Герета // Археологические открытия 1976 года / отв. ред. Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1977. – С. 280–281.
- Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях / Грушевський М. – К. : Либідь, 2006. – 256 с. (Перше видання – 1906 р.)
- Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі. До середини XIII ст. / Довженко В. Й. – К. : АН УРСР, 1961. – 265 с.
- Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Зеленин Д. К. ; [пер. с нем. К. Д. Цивиной]. – М. : Наука, 1991. – 511 с. (перше видання: 1927 р., Німеччина).
- Иванов И. Знахарство, шептание и заговоры (В старобельском и купянском уездах харьковской губернии) / И. Иванов // Киевская Старина. – 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 730–744.
- Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-педагогическая перспектива) / Кон И. С. – М. : Главная редакция восточной литературы «Наука», 1988. – 270 с.
- Ковальчук О. В. Українське народознавство : книга для вчителя / Ковальчук О. В. – К. : Освіта, 1992. – 176 с.

19. Левашева В. П. Сельское хозяйство / В. П. Левашева // Очерки по истории русской деревни / [под ред. Б. А. Рыбакова. Труды Государственного Исторического музея]. – Т. I. – М. : Издательство культурно-просветительной литературы, 1956. – С. 19–105.
20. Літопис Руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – ХМІ + 591 с.
21. Лозко Г. С. Українське народознавство / Лозко Г. С. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
22. Малынка А. Родыны и хрестыны (Материал собран в м. Мрине, Нежинского уезда) – А. Малынка // Киевская Старина. – 1898. – № 5. – С. 254–286.
23. Максимов С. В. Куль хлеба и его происхождения / Максимов С. В. – М. : Молодая гвардия, 1982. – 238 с. (Перевидання: Куль хлеба и его происхождения. Рассказанные С. Макси-мовым. – СПб. : Издание книгопродавца К. Н. Плотникова, 1873).
24. М. Г. Дытячи забавки та gry усяки. Зібрани по Чыгырынщини кыивской губернии / М. Г. // Киевская Старина, 1904. – № 7–8. – Отд. I. – С. 51–105.
25. Мельников М. Н. Русский детский фольклор: [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.»] / Мельников М. Н. – М. : Просвещение, 1987. – 240 с.
26. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / Мид М. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 429 с.
27. Монгайт А. Л. Раскопки Старой Рязани / А. Л. Монгайт // По следам древних культур. Древняя Русь. – М. : Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1953. – С. 289–320.
28. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / Найден О. – К. : АртЕк. – 256 с.
29. Народная Русь. – М. : Белый город, 2007. – 592 с. (печатається по изданию: Аполлон Коринфский. Народная Русь. Сказания, поверия, обычаи и пословицы русского народа. – М., 1901).
30. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода : [сб. ст.] / под общей ред. Б. А. Колчина, В. Л. Янина. – М. : Наука, 1982. – 336 с.
31. Песни собранные П. В. Киреевским. Изданы Обществом Любителей Россійской Словесности при Императорском Московском Университете / под ред. действительных членов Общества академика В. Ф. Миллера и проф. М. Н. Сперанского. – Выпуск I. (Песни обрядовые). – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1911. – 355 с.
32. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Рыбаков Б. А. – М. : АН СССР, 1948. – 792 с.
33. Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. : в 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Р. И. Аванесов. – Т. III. – М. : Русский язык, 1990. – 511 с.
34. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т. / Срезневский И. И. – Репринтное издание. – М. : «Книга», 1989.
35. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская Старина, 1889. – Т. 26. – № 8. – С. 402–427.
36. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская Старина, 1889. – Т. 27. – № 10. – С. 18–51.
37. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская Старина, 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 60–90.
38. Українські замовляння / [упор. М. Н. Москаленко ; автор передмови М. О. Новикова]. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
39. Чубинський П. П. Мудрість віків (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) : у 2 кн. / П. П. Чубинський. – К. : Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с. ; Кн. 2. – 224 с.
40. Янин В. Л. Новгородская экспедиция / В. Л. Янин, Б. А. Колчин, Б. Д. Ершевский, А. С. Хорошев // Археологические открытия 1973 года / [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1974. – С. 35–38.
41. Янин В. Л. Новгородская экспедиция / В. Л. Янин, А. С. Хорошев // Археологические открытия 1975 года / [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1976. – С. 48–51.
42. Новгородская экспедиция / В. Л. Янин, Е. А. Рыбина, А. С. Хорошев, П. Г. Гайдуков, А. Н. Сорокин // Археологические открытия 1985 года / [отв. ред. В. П. Шилов]. – М. : Наука, 1987. – С. 46–48.
43. Новгородская экспедиция / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков, Е. А. Рыбина, А. Н. Сорокин, А. С. Хорошев // Археологические открытия 1986 года / [отв. ред. В. П. Шилов]. – М. : Наука, 1988. – С. 43–45.
44. Янин В. Л. Я послал тебе бересту... / Янин В. Л. – М. : Издательство МГУ, 1975. – 237 с.